

František Šístek

Karlov univerzitet, Fakultet socijalnih nauka, Prag, Češka

RAT, IDENTITET I EGZIL U DJELU RAYMONDA REHNICERA

Apstrakt: Članak nudi diskurzivnu analizu i kontekstualizaciju ključnih tema esejističkog djela sarajevskog urbaniste Raymonda Rehnicera (1942–1998), koji je nakon 1992. živio u praškom egzilu. Pažnja je posebno usmjerena na problematiku multikulturalnog suživota, uzroke rata u Bosni i Hercegovini, dihotomiju urbanog i ruralnog, razvoj i ulogu Rehnicerovog jevrejskog identiteta nakon izbijanja rata i njegove konceptualizacije Srednje Evrope kao posebnog istorijskog i kulturnog prostora.

Ključne riječi: Raymond Rehnicer, Bosna i Hercegovina, Jugoslavija, Srednja Evropa, Sarajevo, rat, identitet, egzil, Jevreji, multikulturalizam.

Abstract: The article offers a discursive analysis and contextualization of several key topics found in the essayistic oeuvre of Raymond Rehnicer (1942–1998), professor of urbanism and architecture at the University of Sarajevo, who lived in exile in Prague after 1992. The paper pays special attention to the problems of multicultural coexistence, causes of war in Bosnia and Herzegovina, the perceived urban/rural dichotomy, the development and role of Rehnicer's Jewish identity after the break-up of the war and his conceptualizations of Central Europe as a specific historical and cultural area.

Keywords: Raymond Rehnicer, Bosnia and Herzegovina, Yugoslavia, Central Europe, Sarajevo, war, identity, exile, Jews, multiculturalism.

Eseji i drugi tekstovi sarajevskog urbaniste Raymonda Rehnicea (1942–1998) nisu nepoznati u češkoj sredini. Međutim, njegovo djelo, s obzirom na niz nepovoljnih okolnosti, nije dobilo odgovarajuću pažnju izvan Češke (u kojoj je autor živio od svog dolaska iz Sarajeva krajem 1992. pa do smrti 1998. god.). Čini se da je upravo zbog toga Rehnicea nepravedno zanemarivan u stručnoj literaturi i debatama na teme o kojima je pisao: o raspadu Jugoslavije, ratu u Bosni i Hercegovini ili problematici multikulturalnog života. Cilj ovog rada nije da predstavi djelo Raymonda Rehnicea na kompleksan i iscrpan način. Usmjerit ćemo se samo na neke od tema kojima se autor 90-ih godina detaljnije posvećivao, pokušat ćemo shvatiti njegov način razmišljanja i u nekim slučajevima ih iz današnje perspektive predstaviti u širem kontekstu akademskog diskursa, koji je u većini primjera nastajao tek nakon prerane Rehniceove smrti.

Autor i djelo¹

Raymond Rehnice se rodio 21. novembra 1942. u slavonskom gradiću Belišću, koji leži na obali rijeke Drave u današnjoj Hrvatskoj. Belišće je 1884. godine – takoreći “na livadi” – osnovao mađarsko-jevrejski industrijalac iz Nagykanizse Salamon Heinrich Gutman, koji je tu izgradio modernu pilanu i tvornicu za obradu drveta. Zahvaljujući brzom razvoju firme tu se tokom narednih desetljeća naselilo mnogo radnika i tehničkih stručnjaka iz raznih krajeva Habsburške monarhije, a kasnije i iz novonastale jugoslovenske države.

Ime Rehnice, odnosno Rechnitzer, spada među tipična srednjoevropska jevrejska prezimena izvedena od imena mjesta u kojem su živjeli njihovi preci, u ovom slučaju od gradića Rechnitz u današnjem Burgenlandu (Gradišće), koji je prije 1918. pripadao Ugarskoj, isto kao i Rehniceova rodna Slavonija. Usprkos nedvojbeno jevrejskom prezimenu, sa stanovišta vjerskih pravila judaizma, Raymond Rehnice ipak nije bio “pravi” Jevrej. Kao što sam piše, majka

¹ Sve citate koje autor teksta koristi iz: Raymond Rehnice, *Nesnesitelná jednoduchost modernosti*, Mladá fronta, Praha, 1999, prevodilac navodi prema: Raymond Rehnice, *Nepodnošljiva jednostavnost moderniteta*, Sabina Rehnice, Prag, 2004.

njegovog oca je bila Poljakinja, rođena u sjevernoj Bosni, zbog čega je njegov djed, da bi se mogao njome oženiti, prešao na katoličanstvo. Rehniceova majka je poticala od oca Mađara i majke Hrvatice, protestantice.² Cijela njegova porodica sa svojim multietničkim porijeklom nije predstavljala ništa neobično u lokalnoj sredini. Međutim, Raymond se rodio u vrijeme kad je dotadašnji stari svijet isprepletenih srednjoevropskih identiteta smrtonosno ugrožen – usred Drugog svjetskog rata u marionetskoj ustaškoj državi koja je aktivno sprovodila genocidnu, ultranacionalističku i pronacističku politiku. Njegovi roditelji su porijeklom bili iz onog društvenog sloja koji su ljevičarski ideolozi obično nazivali buržujskim. Nisu bili komunisti, ali su u Drugom svjetskom ratu aktivno bili na strani partizana, a nakon završetka rata, tad već u socijalističkoj i federativnoj Jugoslaviji, uključili su se u izgradnju novog društva.

“Potičem iz porodice gradskih intelektualaca i odgojen sam u liberalnom, skoro bih rekao agnostičkom duhu”,³ napisao je kasnije Rehnice. Pitanje etničkog, da ne kažemo vjerskog porijekla porodice tokom njegovog djetinjstva i mladosti očito nije igralo nikakvu ulogu. Česta preseljenja zbog posla u razne krajeve zemlje su još više produbljavala širu identifikaciju s multietničkom Jugoslavijom kao cjelinom. Nakon rata odrastao je u Beogradu, Boru i u Istri. Od sedamnaeste godine živio je u Sarajevu, koje je postalo njegov istinski dom. Kasnije je studirao arhitekturu u Cirihi te nekoliko godina radio u Tunisu, ali veći dio njegovog profesionalnog života vezan je uz Sarajevo u kojem je radio kao profesor na Arhitektonskom fakultetu i pored ostalog sudjelovao i u preobražaju gradske infrastrukture povodom održavanja Zimske olimpijade 1984. godine.

Rehnice je sa suprugom Sabinom stanovao na Grbavici koja se 1992. godine, nakon izbijanja rata u Bosni i Hercegovini, našla pod kontrolom srpskih jedinica i ostala sasvim odsječena od ostatka grada. Nakon nekoliko mjeseci uspio je napustiti grad konvojem sa jevrejskim izbjeglicama čiji izlazak je sam organizirao. Od kraja 1992. živio je u Pragu. U češkom egzilu nastavio je raditi u svojoj struci. Predavao je na Arhitektonskom fakultetu u Pragu i istovremeno na Tehničkom univerzitetu u Beču. Radio je i u gradskoj upravi u Zavodu za razvoj glavnog grada Praga. Jedan je od suosnivača Češkog udruženja prijatelja nedjeljive Bosne i Hercegovine. Sudjelovao je u redovnim antiratnim akcijama

² Sasvim spontana reakcija na ova moja objašnjenja”, kako opisuje Rehnice reakcije svojih bečkih prijatelja, “bila je da sam ja, u suštini, jedan skoro tipičan Austrijanac, odnosno da u najmanju ruku imam korene sasvim slične onima što ih ima većina Bečlija i Bečlijki”. Raymond Rehnice, *Nepodnošljiva jednostavnost moderniteta*, Sabina Rehnice, Prag, 2004, 120.

³ Rehnice, *Nepodnošljiva jednostavnost moderniteta*, 70.

Fondacije Tolerancije u Pragu te u nizu sličnih akcija, konferencija i simpozijuma po cijeloj Evropi. Pisao je i nastupao u medijima. Nažalost, teško je obolio i 2. februara 1998. umro u pedeset i petoj godini u Pragu. Za vrijeme rata u Bosni i Hercegovini i neposredno nakon njegovog svršetka Rehnicher je u češkoj sredini bio jedan od najpoznatijih i najerudovanijih interpretatora konflikta u bivšoj Jugoslaviji. Njegovu trajnu idejnu zaostavštinu čine prije svega dvije knjige koje je uspio napisati nakon izbijanja rata. Obje ove knjige predstavljaju glavni izvor za selektivnu interpretaciju i pokušaj djelimične kontekstualizacije određenih tema kojima ćemo se posvetiti u nastavku tumačenja.

Knjiga *Trava i slonovi. Bilješke o životnoj sredini za vrijeme građanskog rata u Bosni*⁴ pisana je od marta do oktobra 1992. godine, dakle od početka rata u Bosni do autorovog definitivnog odlaska iz bivše Jugoslavije. Knjiga je sastavljena od autorovih dnevničkih bilješki protkanih opštim razmišljanjima o nasilju, životnoj sredini, antropocentrizmu i nizu drugih tema. Rehnicher je u strahu od premetačine tekst napisao na francuskom jeziku.⁵ Svoje bilješke je, dakle, šifrovao u jedan od najraširenijih svjetskih jezika budući da je ispravno pretpostavljao koliko je mala mogućnost da se među samozvanim “oslobodiocima” Grbavice nađe i takav koji bi znao taj jezik. U češkom prijevodu knjiga je objavljena u proljeće 1993. godine, dakle samo nekoliko mjeseci nakon autorovog dolaska u Prag. Iste godine je u Francuskoj objavljen original pod nazivom *L’adieu à Sarajevo: réflexions sur l’environnement humaine au cours d’une guerre civile*.⁶ U ovom radu ćemo se pozivati prije svega na njegove dnevničke bilješke, koje na lapidaran ali živopisan način svjedoče o tome kako se postepeno pogoršavala bezbjednosna situacija, nakon čega počinju povremena puškanja, ali je još uvijek bilo moguće kretati se iz jednog dijela grada u drugi, dok na kraju front nije definitivno podijelio Sarajevo, a Rehnicher i njegova supruga ostali zatočeni u svom kvartu. Nakon toga autor slikovito opisuje postepeni raspad međuljudske solidarnosti, neizvjesnost, pljačkanja, nedostatak namirnica, tiraniju, proganjanje nesrba, kao i diskriminaciju onih Srba koji su bili protiv nacionalističke strategije ratnih vođa. Od polovine ljeta dnevnički zapisi dobijaju još jednu temu: umjesto definitivnog propadanja u mračnu beznadežnost autor se sve više posvećuje organizovanju jevrejskog humanitarnog konvoja kojim je na

⁴ Raymond Rehnicher, *Tráva a sloni. Poznámky o životním prostředí za občanské války v Bosně*, Prostor, Praha, 1993.

⁵ Isto, 17.

⁶ Raymond Rehnicher, *L’adieu à Sarajevo: réflexions sur l’environnement humaine au cours d’une guerre civile*, Desclée de Brouwer, Paris, 1993.

kraju, u dramatičnim okolnostima, uspio stići u Beograd, iz kojeg sa suprugom vrlo brzo odlazi i definitivno napušta tadašnju Jugoslaviju.

I druga Rehnicerova knjiga *Nepodnošljiva jednostavnost moderniteta* je prvo izdanje imala na češkom jeziku.⁷ Obuhvata petnaest tekstova pretežno esejističkog karaktera o ratu u Bosni i Hercegovini, urbanizmu i problematici multietničkog društva i tolerancije. Eseji su prvobitno napisani na nekoliko jezika tokom petogodišnjeg praškog egzila i većim dijelom su publikovani u češkim i stranim časopisima i zbornicima. Na pripremanju češke verzije knjige autor je još aktivno sudjelovao, ali, nažalost, knjiga je objavljena tek nakon njegove smrti 1999. godine. Knjigu je za izdavanje definitivno pripremio značajni prevodilac i književni naučnik Dušan Karpatský.

U Pragu je 2004. godine objavljena i verzija knjige na autorovom materijem jeziku (uz urednički doprinos književnika i prevodioca Adina Ljuce).⁸ U bivšoj Jugoslaviji je ovo izdanje nažalost ostalo gotovo nepoznato, a knjiga *Trava i slonovi* štaviše do danas nije ni prevedena ni objavljena. Dakle, možemo reći da je Rehnicerova misaona zaostavština u Bosni i Hercegovini, kao i u širem postjugoslovenskom prostoru, nepoznata i nevalorizirana. A obzirom na autorovu preranu smrt i činjenicu da je većinu egzila proveo u Pragu, njegovo djelo je praktično nepoznato i u anglofonom svijetu.

⁷ Raymond Rehnicher, *Nesnesitelná jednoduchost modernosti*, Mladá fronta, Praha, 1999. Ni češko niti kasnije bosansko izdanje knjige, nažalost, kod većine tekstova ne navode gdje i kad su bili objavljeni u prvobitnoj verziji.

⁸ Raymond Rehnicher, *Nepodnošljiva jednostavnost moderniteta*, Sabina Rehnicher, Prag, 2004. Profesor Rehnicher se pojavljuje kao književni lik u jednoj od priča Adina Ljuce (*Borges a Šajns*), vidi: Adin Ljuca, *Vytetované obrazy*, Arbor vitea, Praha, 2005. (Odnosno: Adin Ljuca, *Istetovirane slike*, Buybook, Sarajevo, 2009). Rejmonda Rehnicera spominje i Svetlana Broz u knjizi *Dobri ljudi u vremenu zla*; Svjedok Gordan Konrad za Rehnicera priča: "Njegov se nastup nije razlikovao, bez obzira na nacionalnost onoga ko je došao da se učlani u jevrejsku zajednicu. Rejmond je tražio mogućnost da učlani što više ljudi. [...] Na granici u Zvorniku je vojnik, koji nas je legitimisao, komentarisao: *Šta je ovo? Pun autobus Muslimana*. Nastao je muk. Rejmond mu je staloženo objasnio: *Žao mi je što ne znate, ali kod Jevreja se porijeklo određuje po majci*. Vojnik je na to začutao. Poslije sat vremena čekanja nastavili smo put. Od svih putnika u autobusu samo za troje sam znao da su Jevreji." Vidi: Svetlana Broz, *Dobri ljudi u vremenu zla*, Grafičar Promet, Sarajevo, 2002, 241.

Ambivalentno naslijeđe jugoslavenskog socijalizma

Tražeci uzroke i smisao rata, čemu je posvetio dosta prostora u tekstu “Zašto uopšte brinuti o Bosni?” napisanom 1993. godine, tj. tokom prve godine praškog egzila,⁹ Rehnicer je krenuo metodom isključivanja. Najprije je izložio koja od mogućih rješenja ne smatra tačnim i zašto, bilo da je riječ o stereotipnim predstavama o neiskorjenjivoj “vjekovnoj mržnji” i “balkanskom divljaštvu”, etiketama o građanskom i vjerskom ratu ili tezama o klasičnoj borbi za teritorije ili “životni prostor”. Iz svoje perspektive odbacio je i koncept nacionalnog rata (etnički konflikt)¹⁰ ukazujući na činjenicu da sve strane, bez obzira na formalno različitu nacionalnu identifikaciju, imaju faktički istovjetan “pogled na svijet”: “Sukobljene strane pripadaju istoj nacionalnoj (sub)kulturi koja se prvenstveno zasniva na besramnom falsifikovanju istorije i zloupotrebi nacionalnih i nacionalističkih mitova.”¹¹ Tek nakon toga nudi svoju definiciju: “Rat koji se vodi u Bosni i Hercegovini (...) zapravo je rat za vrednosti, rat za uspostavljanje takvog vrednosnog sistema u kojem sila oružja i populistička manipulacija treba da zamene demokratski dijalog i građanske slobode. (...) Sadašnji rat je, u svojoj suštini, pokušaj da se ponovo uspostave prastari zakoni sile i nasilja kao legitimni oblici odnosa među državama, kao paradigma celokupnog funkcionisanja ljudskog društva dakle, vraćanje na princip barbarskog ‘prava jačega’.”¹²

Rehnicer je bio svjestan da je izbijanje rata imalo više uzroka.¹³ Sam ih navodi samo nekoliko, pored ostalih i često spominjanu ulogu koju je imala nesrazmjerno velika, troma, idejno konzervativna, a svestrano privilegovana armija koja je u doba jugoslovenske krize, ako se možemo izraziti metaforično, “tražila novog gospodara” i brzo ga našla u Slobodanu Miloševiću i njegovoj vladajućoj klici. Uzroke za nastanak rata Rehnicer vidi i u ambivalentnom naslijeđu jugoslovenskog socijalizma. U komunističkim zemljama je uopšte tokom nekoliko decenija formirana: “(...) jedna krajnje beskrupulozna vladajuća klasa, sasvim oslobođena od bilo kakvih moralnih skrupula. Iz vrlo brojnih predstavnika bivše komunističke vladajuće klase brzo su iznikli novi manipulatori koji se služe be-

⁹ Tekst je objavljen još u antologiji Dušan Karpatský (ed.), *Vzkázání ze dna noci. Literatura Bosny a Hercegoviny v obklíčení a vyhnanství*, Mladá fronta, Praha, 1995, 204–208.

¹⁰ Vidi detaljnije u: Filip Tesař, *Etnické konflikty*, Portál, Praha, 2007.

¹¹ Rehnicer, *Nepodnošljiva jednostavnost moderniteta*, 9.

¹² Isto, 10–11.

¹³ Uporedi: Sabrina P. Ramet, *Thinking about Yugoslavia. Scholarly Debates about the Yugoslav Breakup and the Wars in Bosnia and Kosovo*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.

sramnim falsifikovanjem i zloupotrebom nacionalnih i nacionalističkih mitova sa svrhom obezbeđivanja vlastitog povlašćenog položaja.”¹⁴ Nacionalistička indoktrinacija odozgo pala je na plodno tlo. Prethodni sistem je narodne mase dobro pripremio: “(...) ljudi u komunističkim zemljama jednostavno su navikli da budu manipulisani na najbeskrupulozniji način. Poput Pavlovljevih pasa, velika većina njih jednostavno ne zna za drugu reakciju osim slepog prihvatanja falsifikovane istorije i poslušnog sleđenja vođe. Iz tog razloga su ljudi postkomunističkih država posebno pogodni da budu manipulisani, jer manipulaciju prihvataju kao sasvim normalan oblik političkog života u ljudskoj zajednici.”¹⁵

U takvim okolnostima je u vrijeme krize komunističkog režima, koji je već duže vrijeme gubio svoj unutrašnji legitimitet i živio od stare slave partizanskih pobjeda nad okupacijskim i kolaborantskim snagama, uspješno mobilizirana radikalna manjina koja je za kratko vrijeme uspjela za sobom povući ili ušutkati većinu stanovništva koje je do tad bilo neodlučno.¹⁶

Rehnicer nesumnjivo ne idealizira jugoslovenski socijalistički sistem, ali ga predstavlja kao podnošljivije i za normalno funkcionisanje društva prihvatljivije uređenje od onih koja su svojim građanima na kraju ponudili postkomunistički režimi država bivše federacije koje su međusobno u neprijateljskim odnosima. U ranoj mladosti je i sam stupio u komunističku partiju, ali ubrzo ju je razočaran napustio. To, kao i njegovo buržujско porijeklo i činjenica da je njegov otac pripadao onoj vrsti intelektualaca koje režim nije baš preferirao, je u kadrovskom profilu Rehnicera na određeni način predstavljalo otežavajuću okolnost. Ali, s obzirom na relativno liberalne odnose ipak je uspio napraviti uspješnu karijeru i dosegnuti poziciju univerzitetskog profesora koji je vaspitavao nove generacije. “U svakom slučaju, valja prihvatiti činjenicu da je ta država iako u svojoj osnovi izrazito totalitarna bila mnogo sličnija jednoj normalnoj, relativno slobodnoj zemlji nego velikom koncentracionom logoru. Danas to uglavnom tvrde sadašnji ekstremni nacionalisti (...) Umesto da pomognu stvaranje demokratske (kon)federacije, oni su svako za sebe i svoje satrape stvorili vlastite totalitarne države u kojima većina ljudi živi gore nego u bivšoj Jugoslaviji.”¹⁷

¹⁴ Rehnicer, *Nepodnošljiva jednostavnost moderniteta*, 11.

¹⁵ Isto, 11.

¹⁶ Detaljnije o teoriji “demobilizacije većine” kao jednom od ključnih uzroka rata u bivšoj Jugoslaviji vidi Valère Philip Gagnon, *The Myth of Ethnic War. Serbia and Croatia in the 1990s*, Cornell University Press, Ithaca and London, 2004.

¹⁷ Rehnicer, *Nepodnošljiva jednostavnost moderniteta*, 80.

“Starosjedioci, kasniji stanovnici i pridošlice”¹⁸

U širem kontekstu neposrednih interpretacija ratova u bivšoj Jugoslaviji Rehnicer je spadao u grupu liberalno orijentisanih intelektualaca iz velikih gradova koji su odbijali da prihvate nacionalni šovinizam koji je postepeno jačao. Njegov diskurs nije, a obzirom na situaciju nije ni mogao biti, potpuno oslobođen od određenih vrednovanja pojedinačnih etničkih skupina. Očito je da najveći dio odgovornosti za eskalaciju nasilja pripisuje agresivnom srpskom nacionalizmu. U nekim aspektima njegove historijske geneze, često i zbog sažetosti, mogu se naći i pojednostavljivanja i nepreciznosti. Naravno, ne bi bilo u redu da se zbog toga optuži za jednostranu paušalizaciju. Na više mjesta upozorava i na primjere Srba koji su svjesno odbili da učestvuju u ratu te u okviru šire kontekstualizacije ističe to da, usprkos opravdanom revoltu nad nedjelima ekstremista, Srbi nisu ništa krvoločniji od ostalih evropskih naroda u nedavnoj prošlosti: Nijemaca za vrijeme Drugog svjetskog rata, Britanaca u Indiji, Francuza u Alžiru...¹⁹ Dominantniji i mnogo značajniji je drugi smjer Rehnicerovih promišljanja: u analizama uzroka i toku konflikta u Bosni i Hercegovini i cijeloj bivšoj Jugoslaviji se naime, prije svega, koncentriše na one aspekte koji u užem smislu nisu u direktnoj vezi sa etnicitetom i nacionalizmom. Pažnju usmjerava, pored ostalog, na preveliku moć privilegirane armije, ambivalentno naslijeđe socijalističkog režima, nedovoljno razvijenu svijest zajedničke bosanske srodnosti i često se vraća dubljim socijalnim korijenima konflikta, naročito antagonističkoj napetosti između gradskog i seoskog, čak i “gorštačkog” dijela društva.

Svoje stavove o unutrašnjoj slojevitosti društvene zajednice u Sarajevu najpreciznije je izrazio u eseju “Sarajevo kakvo pamtim” iz januara 1996. U vrijeme kad je Sarajevo bilo njegov dom, Rehnicer je razlikovao tri sloja stalnih stanovnika čije je pripadnike razvrstavao po dužini njihovog boravka u gradu, porijeklu, ukupnom mentalitetu, a često i profesiji. U prvu skupinu uvrstio je starosjedioce: one stanovnike i njihove potomke koji su u gradu živjeli još prije Drugog svjetskog rata, često još i u vrijeme kad je Bosna bila dio podunavske Monarhije. To su bili potomci muslimanskih begova, srpskih i jevrejskih trgovaca ili činovnika katoličke vjeroispovijesti, najčešće hrvatskog, ponekad i češkog porijekla.²⁰ Pripadnici građanskog jezgra sarajevskog stanovništva uglavnom su nakon Drugog svjetskog rata izgubili svoje pozicije, imovinu i uticaj. Ujedno, njih je karakte-

¹⁸ Podnaslov sam posudio iz priče *Ovčica*. Vidi Péter Nádas, *Dům paní Kláry* (prijevod Anna Valentová), Mladá fronta, Praha, 2003, 137.

¹⁹ Rehnicer, *Nepodnošljiva jednostavnost moderniteta*, 39.

²⁰ Rehnicer, *Nesnesitelná jednoduhost modernosti*, 76.

risala i visoka mjera međuetničke tolerancije. Među nacionalistima koji su se početkom 90-tih gurali u prve redove nije, po Rehniceru, bio praktično nijedan predstavnik sarajevskih starosjedilaca. Drugu skupinu reprezentovali su ljudi koji su u Sarajevo došli neposredno nakon Drugog svjetskog rata i učestvovali u upravi i izgradnji grada kao metropole jedne od republika socijalističke Jugoslavije, dakle ljudi koji su s vremenom u pravilu srasli s novom sredinom. Slično kao i prvu skupinu, i tu vrstu stanovništva odlikovao je visoki stepen međuetničke tolerancije. Toj skupini pripadali su i autorovi roditelji, kao i on sam. Najbrojniji je naravno bio posljednji val pridošlica iz kasnije faze socijalističkog režima. Većina ih je dolazila iz ruralnih ili direktno iz planinskih krajeva (ne samo Bosne i Hercegovine već i iz drugih, obično privredno nerazvijenih oblasti: iz Sandžaka, Crne Gore, dinarskih krajeva Hrvatske itd.). Najčešće se radilo o nekvalifikovanim ili polukvalifikovanim radnicima koji su dobili posao u privrednom sektoru koji je bio u razvoju. “Osećajući se sasvim nadmoćnima zbog svoje brojnosti, nisu se smatrali obaveznim da prihvate uglađeno i tolerantno ponašanje gradskog stanovništva. Oslobođeni prilično strogih normi seoskog morala, ne prihvatajući gradske norme ponašanja, ti su ljudi grad doživljavali kao mesto u kojem je (skoro) sve dozvoljeno.”²¹ Pripadnici tog površno urbanizovanog sloja (i prva generacija njihovih potomaka) u nekim slučajevima su doduše stekli formalno obrazovanje, ali su se lako prepustili indoktrinaciji nacionalizmom čim se pokazalo da je u novoj situaciji to put do karijere. “Skoro bez izuzetka sve sadašnje vođe ekstremnih nacionalističkih tendencija su doseljenici, odnosno potomci novijih doseljenika sa sela, neadaptirani na gradski način života.”²²

Retrospektivno, nekadašnje nade urbanog, nacionalno tolerantnog sloja kojem je u Sarajevu i sam pripadao, Rehnicer je vidio kao pretjerano optimistične i naivne. Sve do izbijanja rata 1992. godine ljudi njegovog kova živjeli su u iluziji da apsolutna većina njihovih sugrađana odbija nacionalizam i želi da se produži dosadašnji suživot. S obzirom na to da nije dovoljno poznavao misaoni svijet seoskog stanovništva i površno urbanizovanih pripadnika novijeg vala sarajevskih pridošlica nije bio svjestan da je, prema svemu sudeći, nacionalizam bio dosta uspješno reprodukovano u porodičnim krugovima. Novi nacionalistički ideolozi su u tim slojevima imali lagan posao: “Najviše sledbenika našli su u poluurbaniziranim i ruralnim sredinama, gdje su ljudi izgubili tradicionalni, strogi vrednosni sistem seoskog društva, a nisu prihvatili građanski sistem vrednosti.”²³

²¹ Rehnicer, *Nepodnošljiva jednostavnost moderniteta*, 68–69.

²² Isto, 69.

²³ Isto, 11.

Urbani intelektualac u zarobljeništvu “brđanske države”

Specifičnu temu ne samo u Rehnicerovom djelu već i u okviru šire konceptualizacije balkanskih društava, njihovih unutrašnjih tenzija i teškoća u vezi s procesom modernizacije predstavlja problematika “brđana” i navodnog brđanskog mentaliteta. Planinska sredina i njeno stanovništvo (koje često živi vrlo patrijarhalno) dobili su značajno mjesto u nacionalnom diskursu pojedinačnih balkanskih naroda.²⁴ Gledano romantičarskom optikom, upravo su brđani bili viđeni kao “najčišći” i najočuvaniji predstavnici pojedinih nacionalnih zajednica, kao čuvari tradicionalnih vrijednosti, narodne kulture, “narodnog duha”, kao najborbeniji i najvitalniji dio stanovništva. Zato su oni, prema mišljenju niza nacionalnih ideologa (između ostalog i zbog relativno visokog nataliteta i migracije iz “ekonomski pasivnih” rodni krajeva u gradove i plodnije ravnice), trebali igrati ključnu ulogu u regeneraciji svoje šire nacionalne zajednice. Idealizovanje navodno neiskvarenih, borbenih i “rasno očuvanih” brđana nije bilo odlika samo romantičnih književnika i nacionalističkih političara već i brojnih naučnika. U tom kontekstu dovoljno je imenovati uticajnog srpskog antropogeografa Jovana Cvijića i njegovo isticanje pozitivnih osobina tzv. dinarske rase koja je u njegovim očima predstavljala najvitalniji dio južnoslavenskog stanovništva.²⁵

U dvadesetom vijeku postepeno su se konstituisali i suprotni diskursi čije su pristalice naprotiv pozitivno ocjenjivale “civilizovanije”, “miroljubivo” i “marljivo” stanovništvo plodnih nizijskih područja, koje su stavljali u opoziciju primitivnim, agresivnim brđanima, čija je migracija iz viših u niže predjele izazivala društvenu napetost i raspad pozitivnih vrijednosti. Među poznatim propagatorima ove teze bio je npr. hrvatsko-američki sociolog Dinko Tomašić.²⁶ Značajan je i još jedan kontradiskurs koji se postepeno kristalizirao i koji bi se mogao nazvati urbanim. On se posebno razvijao nakon Drugog svjetskog rata iako njegove korijene nalazimo i u znatno starijim tekstovima.²⁷ Njegove pristalice nisu

²⁴ Brunnbauer, Robert Pichler, “Mountains as ‘lieux de mémoire’. Highland Values and Nation-Building in the Balkans”, *Balkanologie*, vol VI, Paris, 2002, n. 1–2, 77–100. <http://balkanologie.revues.org/433> (28. 12. 2016).

²⁵ Jovan Cvijić, *La Péninsule balkanique*, Paris, 1918. (te niz izdanja na srpskom nakon toga).

²⁶ Detaljnije vidi: Marko Živković, *Serbian Dreambook. National Imaginary in the Time of Milošević*, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis, 2011; Marko Živković, *Srpski sanovnik. Nacionalni imaginarijum u vreme Miloševića, XX vek*, Beograd, 2012.

²⁷ Kao što potvrđuje Larry Wolff, predstava o dubokoj razlici između gradskog i seoskog stanovništva bila je u 18. vijeku čvrsto ukorijenjena i u mentalitetu gradskog stanovništva na istočnoj obali Jadrana koja je tad bila pod Mletačkom republikom. Vidi Larry Wolff, *Venice and*

suprotstavljale zemljoradnike iz nizija stočarima iz brdskih krajeva, već stanovništvo kosmopolitskih i kultivisanih mjesta zaostalom stanovništvu seoskih područja. Danas već postoje ozbiljne studije koje govore o negativnom viđenju ruralnih, brđanskih pridošlica od strane starosjedilaca (onih koji su se u gradove doselili ranije).²⁸ Konceptualizacije ovakvog tipa su u cijeloj bivšoj Jugoslaviji sastavni dio kolektivne imaginacije.

Raymond Rehnicer je bio klasični predstavnik svog društvenog sloja: kosmopolitski intelektualac koji je povezivao odbranu multikulturalnih vrijednosti i nacionalne tolerancije sa pozitivnim tradicijama gradske sredine. U njegovom slučaju su ideje, tipične za liberalnu sredinu i ljevičarske intelektualce, nesumnjivo još intenzivirane vlastitim životnim iskustvom, multietničkim porijeklom i profesionalnom orijentacijom urbaniste. Na stranicama njegovog ratnog dnevnika na više mjesta nailazimo na bilješke o brđanima. Nimalo ne iznenađuje da Radovana Karadžića, političkog vođu bosanskih Srba, opisuje na klasično negativan način – kao površno urbaniziranog uljeza koji razara gradske vrijednosti. Kad je Karadžić u predvečerje konflikta zaprijetio da, ako se ne ispune njegovi zahtjevi – Liban, razoren građanskim ratom, neće biti ništa u poređenju s Bosnom i Hercegovinom, Rehnicer je to opisao sljedećim riječima: “U svakom slučaju ovo nije njegova zemlja, došao je s crnogorskih planina studirati i ovdje ostao. Gradski život mu je stran, uostalom kao i većini njegovih sljedbenika. Veći dio srpskih ekstremista je sa sela ili s planina. Oni iz gradova su kultiviraniji.”²⁹

Zahvaljujući vojnoj nadmoći i etničkom čišćenju srpski ekstremisti uspjeli su na velikom dijelu teritorije Bosne i Hercegovine još u prvoj fazi rata uspostaviti sopstvenu državnu cjelinu – Republiku Srpsku. I Rehnicer se zahvaljujući položaju svog sarajevskog stana protiv svoje volje našao na njenoj teritoriji. Prema njegovom mišljenju, riječ je o apsurdnoj državici okrenutoj ne samo protiv pripadnika ostalih nacionalnosti i “nelojalnih” Srba koji razmišljaju na drugi način već i protiv, njenom tvorcu mrske gradske civilizacije kao takve. Uz ciljanu destrukciju gradske sredine u osnivanju srpske paradržave vidio je pokušaj formiranja nekakve arhaične “brđanske države”. Njenim glavnim

the Slavs. The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment, Stanford University Press, Stanford, 2001. Predstave o većoj “kultivisanosti” i “evropejstvu” gradskog stanovništva mogu se krajem 19. i u prvoj polovini 20. vijeka naći i u urbanim sredinama južnih habzburških provincija i u razvijenijim centrima Jugoslavije između svjetskih ratova.

²⁸ Vidi npr. Xavier Bougarel, Elisa Helms, Ger Duijzings (ed.), *The New Bosnian Mosaic. Identities, Memoirs and Moral Claims in a Post-War Society*, Ashgate, Burlington, 2007.

²⁹ Rehnicer, *Tráva a sloni*, 12.

gradom postalo je planinsko selo Pale iznad Sarajeva, poznato kao skijaški centar iz doba sarajevske olimpijade. “Danas su Pale Meka srpskog nacionalističkog pokreta, glavno mjesto njihove države gdje se nalaze vlada i predsjednička kancelarija. Tamo, u praktično neurbaniziranoj sredini (da bi se brđani osjećali kao kod kuće) imaju praktično sve. Nama ostalim ni u snu ne bi palo na um da se približimo putu koji vodi u planinu.”³⁰

Teza o “ratu brđana protiv grada” ušla je naročito u 90-tim i u stručnu literaturu. To nas ne čudi s obzirom na to da za razliku od jednostavnih, na prvi pogled stereotipnih objašnjenja, u stilu vjekovnih i neiskorjenjivih nacionalnih antagonizama koji se ciklično ispoljavaju u eksplozijama međusobnog nasilja,³¹ zvuči mnogo ozbiljnije i mnogo bliže pogledu kakav je na rat imao upravo veliki dio kosmopolitski orijentiranog i obrazovanog stanovništva. Danas se dihotomiji urbane i ruralne sredine u pravilu prilazi opreznije, više kao dijelu mjesnog diskursa i kolektivne imaginacije nego kao valjanom objašnjenju.³² Naime, stigmatizacija brđana, odnosno etiketa kultivisanog, dovoljno urbanizovanog građana može biti vrlo neprecizna, jednom deterministička, drugi put dosta ambivalentna. Kao predstavnik “onih loših”, u biti ruralnih i nasilničkih brđana, generalno je prezentovan upravo Radovan Karadžić. U bosanskohercegovačkom, pa i u užem smislu bošnjačke urbane sredine je naprotiv sveopšte pozitivno prihvatana književnik Marko Vešović koji je odbio da za vrijeme rata napusti Sarajevo i umjesto toga postao glasni branitelj tolerancije i suživota. Na njegovo porijeklo u pravilu niko ne upozorava iako i on spada među one koji su se doselili u grad i to iz naj-patrijarhalnije sredine, u biti iste kao i Karadžić. Naime, Vešović je porijeklom s teritorije crnogorskog plemena Vasojevića čiji se pripadnici i u samoj Crnoj Gori smatraju za predstavnike arhaične brđanske zaostalosti. Dakle, da li je to jedan od njih bio negativno determinisan sredinom iz koje potiče, dok je drugi, naprotiv, bio pozitivno civilizovan sredinom u koju se doselio?

I ova, 90-tih godina omiljena teza da su rat izazvali i vodili upravo predstavnici brđana bila je izložena kritici. Naročito je dio beogradske inteligencije

³⁰ Isto, 47.

³¹ Za klasičnog propagatora takvih teza tradicionalno je označavan američki novinar Robert D. Kaplan. Njegova knjiga reportaža *Balkan Ghosts*, protkana brojnim historijskim ekskurzima, postala je doduše bestseller, ali joj nedostaju stručne pretenzije. Vidi Robert D. Kaplan, *Balkan Ghosts. A Journey Through History*, St. Martin's Press, New York, 1993. U historiografskoj produkciji se stereotipi o vjekovnoj mržnji ne pojavljuju često, u najmanju ruku ne eksplicitno.

³² Vidi npr. Anders Stefansson, “Urban Exile: Local, Newcomer and the Cultural Transformation of Sarajevo”, u: Xavier Bougarel, Elisa Helms, Ger Duijzings (ed.), *The New Bosnian Mosaic. Identities, Memoirs and Moral Claims in a Post-War Society*, Ashgate, Burlington, 2007, 59–77.

rado upozoravao na “brđansko”, konkretno “crnogorsko” porijeklo Slobodana Miloševića ili komandanta paravojnih formacija Željka Ražnatovića Arkana iako su obojica bili rođeni van Crne Gore i formirani u toj toliko idealiziranoj gradskoj sredini “kosmopolitskog” i “evropskog” Beograda. Najzad, i sam Rehnicec je tražeći rasadnik nacionalizma češće nego na planinsku i seosku sredinu upozoravao na ambivalentnu prigradsku međuzonu, nedovoljno urbanizirano područje u kojem se u određenoj mjeri održavaju i reprodukuju načini življenja i razmišljanja tipičnog za ruralnu sredinu, a u kojoj je ujedno prestao važiti tradicionalni patrijarhalni moralni kodeks.

Iako sam ponosan pripadnik građanskog sloja i uvjereni branilac “klasičnih gradskih vrijednosti”, Rehnicec pokušava shvatiti i predstavnike “onih drugih” i vidjeti cjelovitu sliku stvarnosti, kao što to svjedoči bilješka iz vremena kada je usred rata ostao zatočen na Grbavici: “Kako je apsurdan ovaj bratoubilački rat, zakašnjela pobuna sela protiv grada i urbanosti (...) Vojnika s našeg sprata (opet su tu u dva stana), koji se cijelu noć derao pjevajući brđanske pjesme, najvjerojatnije obuzima ista jeza kao i mene. Osjeća, da mu je gradska sredina strana isto kao što je meni tuđi njegov ’novi poredak’. Drečeći, pokušava stvoriti svoju domaću atmosferu i tako razara moju. Istjerali su ga iz njegovog sela a da ustvari i ne zna zašto, spao mi je odozgo a da ni ja ustvari ne znam zašto. Obojica smo kao lutke i premišljam zašto se nam to dogodilo.”³³

Mojsije s Grbavice

Činjenica da je Raymond Rehnicec bio djelimično jevrejskog porijekla vjerovatno ne bi imala veći značaj da nije bilo rata u kojem je upravo taj dio njegovog identiteta bio sticajem okolnosti istaknut. Po halaha, zadnji Jevrej u njegovoj porodici je bio njegov djed s očeve strane koji je zbog svadbe konvertovao na katoličanstvo. Religioznost u životu porodice Rehnicec u 20. vijeku očito nije igrala veliku ulogu. Kao što smo već vidjeli, i u vezi sa svojim vaspitanjem autor je govorio o “agnostičkom duhu”. U nekim razmišljanjima u knjizi *Trava i slonovi* se kritički izjašnjava o monoteizmu kao takvom, što ni u širem kontekstu njegove generacije koja je sazrijevala u burnim i liberalnim 60-im nije ništa neuobičajeno. Sa sigurnošću se može zaključiti da etnički i vjerski identitet njegovih predaka, isto kao i ljudi s kojim se u životu sretao, u njegovim očima nije igrao bitnu ulogu.

³³ Rehnicec, *Trava a slonovi*, 48.

Nekoliko okolnosti je prouzrokovalo to da je u toku 1992. počeo biti smatran za Jevreja i da je i sam naizgled počeo istupati kao Jevrej. U Sarajevu, u koje se s roditeljima doselio kao srednjoškolac, živjela je brojem mala ali u kulturnom i javnom životu grada tradicionalno bitna jevrejska zajednica. Jezgro sarajevske jevrejske zajednice činili su Sefardi koji su se doselili još u osmanska vremena.³⁴ Za vladavine Habsburške monarhije su se iz raznih krajeva u Sarajevo doselili Aškenazi. Obje zajednice su dugo funkcionisale manje-više uporedno. Stopile su se tek nakon Drugog svjetskog rata, kada je iskustvo progona i genocida definitivno odstranilo prethodne barijere. I nakon Drugog svjetskog rata, usprkos ogromnim gubicima, prisustvo jevrejskog elementa u gradskom životu i njegov doprinos razvoju Sarajeva i njegove kulture bio je općenito priznat.

Da bi se razumjele Rehnicerove ratne peripetije, moramo ujedno upozoriti na specifični diskurs o Jevrejima s preloma 80-ih i 90-ih godina, koji je plod dijela srpske inteligencije. U vezi sa preformuliranjem srpskog nacionalizma u posljednjim godinama prije raspada Jugoslavije u srpskoj sredini se razvila specifična varijanta filosemitizma. Nacionalistički orijentisani intelektualci počeli su redovno upoređivati sudbinu srpskog i jevrejskog naroda pokušavajući da pojačaju autosliku Srba kao nevinih žrtava historije, naročito Drugog svjetskog rata. Takva diskursivna autoviktimizacija trebalo je da zajedno s drugim argumentima opravda tadašnje konkretne srpske političke ciljeve, bilo da je riječ o ukidanju kosovske i vojvođanske autonomije ili intervencije Beograda u korist srpske manjine u Hrvatskoj. S naizgled pragmatičnog pogleda ove prenamaglašene simpatije prema Jevrejima i traženje historijskih analogija između sudbine srpskog i jevrejskog naroda služili su za uspostavljanje užitih odnosa s Izraelom i “svjetskim jevrejskim lobijem”, u čiji mitski uticaj su srpski nacionalistički intelektualci mahom čvrsto vjerovali. Dok je raslo ispoljavanje neprijateljstva prema jugoslovenskim sugrađanima hrvatske, muslimanske ili albanske narodnosti, istovremeno je svoj vrhunac dostigao i tadašnji srpski filosemitizam. S obzirom na razmjerno mali broj jugoslovenskih Jevreja, radilo se pretežno o retoričkom i platonskom filosemitizmu.³⁵

Tako su se Jevreji usred rata 90-ih u BiH našli u potpuno obrnutoj situaciji od one za vrijeme Drugog svjetskog rata, što je na određeni način za njih predstavljalo sreću u nesreći. I Raymond Rehnicer je počeo biti označavan kao Jevrej.

³⁴ O problematici sefardskih Jevreja u širem balkanskom kontekstu vidi Ester Benbassa, Aron Rodrigue, *Juifs des Balkans. Espèces judéo-ibériques XIVe-XXe siècles*, Éditions La Découverte, Paris, 1993.

³⁵ Vidi Živković, *Serbian Dreambook*, 198–210. odnosno Živković, *Srpski sanovnik*, 253–270.

Apsolutno nije bilo bitno to što se većina rabina s tim ne bi složila. Rehnicer je jevrejsko ime, a to da je po jevrejskom konceptu identiteta značajnije porijeklo majke nego oca, u suprotnosti je od tvrdoglavo slijepog patrilinarnog shvatanja nasljednog identiteta koji preovladava kod Srba i ostalih Balkanaca. Dakle, kad se Grbavica definitivno našla pod kontrolom srpskih jedinica, Muslimani i Hrvati su se odjednom našli u poziciji progonjene, pokradene i smrtno ugrožene manjine, dok su Srbi bez obzira na svoj lični stav pod moranjem bili uključeni u ratnu mašineriju. Rehnicer, naravno, zahvaljujući “pozitivnoj diskriminaciji” Jevreja nije bio ni među regrutovanim ni među kažnjenicima, “zato što sam za njih Jevrej i što svi Srbi pokušavaju da se zbliže sa Izraelom”,³⁶ kako je zapisao 18. maja 1992. u dnevniku.

Prema njegovim bilješkama, presudni momenat u prihvatanju identiteta koji mu je njegova okolina s nedvosmislenošću karakterističnom za to doba pripisala i njegova upotreba ne samo u vlastitu već i u korist svih onih kojima je mogao pomoći može se datirati u august 1992. godine. Desetog augusta zapisao je: “Nekoliko puta sam na vrlo neprijatan način bio legitimisan. ‘Kako to da te dosad niko nije koknuo? I na tebe će brzo doći red.’ – rekli su mi. Sa imenom koje zvuči nje-mački, sa rodnim mjestom u Hrvatskoj i sa sasvim ‘nebrđanskom’ lobanjom uvijek sam izazivao sumnju ‘oslobodilaca’”.³⁷ Tog dana je zabilježio da je odlučio organizovati evakuaciju osoba jevrejskog porijekla iz dijela Sarajeva koji je bio pod srpskom kontrolom. Ubrzo postaje zvanični predstavnik jevrejske zajednice na Grbavici: “Napokon i ja imam funkciju: imam pravomoć nad teritorijom koja se rasprostire na stopedeset metara širine i jedan kilometar dužine.”³⁸ Rehnicer je preko posrednika održavao kontakt sa glavnim i brojnijim dijelom jevrejske zajednice koja je ostala u opkoljenom dijelu grada. Srpski uredi ne samo da su njegovu aktivnost tolerisali već su mu u okviru svojih mogućnosti pokušavali izaći u susret. “Lokalni uredi su prema Jevrejima sve u svemu blagonakloni, ali ljudi se boje. Pozitivna segregacija je jednako zastrašujuća kao i ona negativna, koju brojni još uvijek dobro pamte. Za vrijeme holokausta Srbi su svoje Jevreje sasvim lako predali a sad nas brane kao srodne duše. Obično licemjerstvo. To koristim da dospijem na sve moguće urede, bez okolišanja ulazim u svaku kancelariju i zahtijevam razne olakšice za svoju jevrejsku župu.”³⁹ Rehnicer je od jevrejske zajednice s “druge obale” dobio spisak Jevreja koji bi se trebali nalaziti

³⁶ Rehnicer, *Tráva a sloni*, 28.

³⁷ Isto, 63.

³⁸ Isto, 63.

³⁹ Isto, 64.

u odsječenom dijelu grada, dok su mu se ljudi jevrejskog porijekla s njegove obale oprezno javljali sami. Svi su trebali biti uvršteni u humanitarni konvoj koji je iz centra grada, koji je bio pod kontrolom bosanske vlade, trebao krenuti za Hrvatsku. “Brojni ljudi su se raspitivali o mogućnostima odlaska s jevrejskim konvojem. Kako nisam imao vijesti iz Jevrejske opštine, nisam znao kakav je zvanični stav po tom pitanju ali čvrsto sam odlučio da ne odbijem nikog ko nema drugu mogućnost da pobjegne iz našeg izolovanog kvarta. Svi koji su mi dolazili željeli su da zdravi i živi odu iz našeg geta. U stvarnosti, dakle, svi smo Jevreji: Muslimani isto kao i Hrvati i svi ostali nesrpske nacionalnosti.”⁴⁰

S obzirom na veliku izmiješanost stanovništva koja je bila karakteristična za sarajevsku sredinu, u Rehnicerovu “jevrejsku župu”, kako je u dnevniku nazivao zajednicu svojih štićenika, spadali su ne samo, po halaha, čisti Jevreji već i ljudi koji su bili samo djelimično jevrejskog porijekla, kao što je bio i on sam, a s njima i članovi njihovih porodica svih mogućih nacionalnosti. Jedan takav reprezentativni primjer spominje: radilo se o kćerki mađarske Jevrejke koja se udala za albanskog katolika i živjela u domaćinstvu zajedno sa suprugovim roditeljima i dvoje djece koja su stasavala.⁴¹ Dok su osobe koje su novi vladari kvarta smatrali za istinske Jevreje mogli računati sa određenom mjerom “pozitivne segregacije”, članovi njihovih porodica su veoma često spadali među ugroženu, “neprijateljsku” manjinu ili im je u boljem slučaju prijetila mobilizacija i odlazak na front.

Prema zvaničnoj jevrejskoj opštini kojoj, koliko mi je poznato, formalno nikad nije pripadao, Rehnicer je po svemu sudeći zadržao određenu distancu. Ni kao zvanični predstavnik opštine u dijelu Sarajeva pod srpskom kontrolom, s obzirom na liniju fronta, s njima nije mogao biti u direktnom kontaktu, pa su komunicirali preko posrednika. Polovinom septembra je na televiziji pratio, po njemu isuviše pompezno, obilježavanje petstogodišnjice izгона sefardskih Jevreja iz Španije i njihovog dolaska u Bosnu.⁴² “Kako opet imamo struju (samo na dva dna, kako ćemo uvidjeti prekosutra) mogli smo pratiti proslavu na televiziji. Opet ta pozitivna segregacija: cijeli dan su na ekranu samo Jevreji, premda ih u cijelom Sarajevu živi samo stotinjak (...) U svakom slučaju za nas sa druge obale je neshvatljivo da gledamo naše dobro obučene, čiste i obrijane prijatelje, kako razmjenjuju učtivosti, s tostom u ruci, u hotelu koji izgleda dosta očuvano. Na

⁴⁰ Isto, 77.

⁴¹ Isto, 78.

⁴² Uopšte nije sigurno da su se Sefardi u Bosnu počeli naseljavati odmah 1492. godine. Preciznije, riječ je o njihovom dolasku u Osmansku carevinu. Proslava je imala više aktuelni i simbolički značaj.

grad svaki dan padaju topovske granate a oni pričaju o kulturi, tradiciji, jevrejskoj muzici. Mi živimo svoj sopstveni život, iz vazduha na nas niko ne napada ali i usprkos tome bojimo se odlaziti u posjete.”⁴³ U drugoj polovini septembra pripadnici Rehnicerove “jevrejske župe” s ogorčenjem saznaju sa radija da je dugo organizirani konvoj za Hrvatsku otišao bez njih. “Jevrejski profesor”, u kojeg je niz ljudi (s obzirom na sve veću nestašicu, zimu koja se bližila i sve lošiju sigurnosnu situaciju) polagao sve svoje nade, obratio se na suprotnu stranu – beogradskoj jevrejskoj opštini. Sa Srbijom se moglo komunicirati bez ikakvih ograničenja i nakon nekoliko dana stigao je pozitivan odgovor. “Kad je riječ o prihvatanju izbjeglica u Beogradu, govore samo o Jevrejima ali ne mogu ni da zamislim, da bi ostalim odbili pomoć.”⁴⁴ Bosansko-srpski uredi su naravno još odugovlačili, više puta revidirali i proučavali Rehnicerov spisak “Jevreja” na kojem je bilo isuviše mnogo članova porodica sa očigledno nejevrejskim, često i jednoznačno muslimanskim imenima.

Na kraju je Rehnicer 23. oktobra 1992. uspio organizirati polazak “jevrejskog humanitarnog konvoja” sa 41 osobom s Grbavice u Beograd. Nakon opasnog putovanja tokom kojeg je autobus prvo bio pogođen snajperom s “druge obale”, nakon čega je prošao divljom teritorijom pod kontrolom radikalnih srpskih ekstremista, gdje je članovima konvoja s muslimanskim imenima realno prijetila smrtna opasnost, sve izbjeglice su stigle u Beograd. Međutim, predstavnici lokalne jevrejske opštine nisu bili oduševljeni i čak su otvoreno ispoljavali svoje razočarenje, “(...) od njih četrdeset i jedno samo je desetak Jevreja (...) Naredno jutro duga rasprava oko toga zašto smo, služeći se evakuacijom Jevreja kao izgovorom, ‘doveli sve te ljude’. Izgleda da je kod njih glavni problem izazivao broj Muslimana. Ali možda griješim. Čini se da im se ta cijela akcija nije nimalo svidjela i da bi bilo bolje da smo ostali u našem ‘oslobođenom kvartu’, gdje naši životi nisu bili ozbiljno ugroženi. Zaista je smiješno slušati Jevreje kako govore ono isto, što su njima govorili prije pedesetak godina: ‘Brod je pun, žao nam je, ali s tim ne možemo ništa uraditi.’ Na kraju saznajem da ni moji dokumenti nisu dovoljan dokaz da sam Jevrej. Ja i moja žena ne možemo ni u kojem slučaju računati na pomoć opštine. Ipak su nam velikodušno dopustili da još dvije noći ostanemo na njihov račun u hotelu. Nakon toga u hotelu srećem brojne ljude iz Sarajeva, neke od njih nisam vidio od polovine aprila. Još tad, uplašeni ratom, spasili su se odlaskom u Beograd, gdje im je pomogla jevrejska opština. Jedna poznanica insistira na tome, da u ponedjeljak ponovo govorim s

⁴³ Rehnicer, *Tráva a sloni*, 76.

⁴⁴ Isto, 77.

predstavnicima opštine ali ja više nemam ni snage ni volje da se borim s izabranim, pa makar to bio i moj sopstveni narod.”⁴⁵

Za kratko vrijeme Rehnicer je zajedno sa suprugom napustio Beograd i emigrirao u Prag. U Pragu se upravo početkom 90-ih godina budio život mjesne jevrejske vjerske opštine. Nakon Baršunaste revolucije zavladao je veliki interes za do te dobi potiskivanu i marginalizovanu jevrejsku kulturu i tradiciju. Veći dio pripadnika tadašnje češke intelektualne sredine odlikovao se određenom mjerom filosemitizma i željom da oživi nekadašnje multikulturalne tradicije, kojim je u praškom kontekstu neodvojivo pripadao i značajni doprinos Jevreja. Čini se da se Rehnicer u tom pogledu nije angažovao i da se tokom petogodišnjeg egzila s lakoćom vratio natrag u svoju predratnu kožu kosmopolitskog intelektualca za kojeg etničko i vjersko porijeklo ne igraju značajniju ulogu. Na kraju krajeva ni praškoj vjerskoj zajednici njegovo porijeklo ne bi bilo dovoljno jevrejsko.

Raymond Rehnicer je dakle u toku 1992. godine, tačno pola milenija nakon izгона sefardskih Jevreja iz Španije, odigrao ulogu koja je na određeni način bila mojsijevska. Njegov konvoj je bio jevrejski u tolikoj mjeri koliko je bio i sam Rehnicer: otprilike jednom četvrtinom. Struktura članova konvoja koji je on odveo u egzodus je tako slikovito reflektovala položaj sarajevskih Jevreja na kraju 20. vijeka, koji su bili pretežno sekularni i brojnim vezama (u pravilu i porodičnim) povezani sa svojim sugrađanima ostalih nacionalnosti i vjeroispovjesti. A kakvi su bili ti Jevreji, takav je bio i njihov Mojsije. Zato je i više nego simbolično da je jedan dio ugroženih sarajevskih građana, svoju malu “jevrejsku župu”, iz zarobljeništva od njihovih samozvanih “oslobodilaca” izveo upravo ovaj kosmopolitski, sekularni profesor, čije se jevrejstvo sa ortodoksnih pozicija lako može dovesti u pitanje.

Srednjoevropljanin

Nakon dolaska u Prag Raymond Rehnicer postaje izbjeglica, a emigrant ostaje sve do svoje prerane smrti 1998. godine. S obzirom na svoja prethodna životna iskustva na novu ulogu je bio dobro pripremljen: u prošlosti je već studirao i radio u nekoliko zemalja, odlično je ovladao nekoliko jezika a s lakoćom je učio nove. Pored toga se posvećivao univerzalnim profesijama urbaniste i univerzitetskog pedagoga. U Pragu je odmah zapao u sličnu intelektualnu i profesionalnu sredinu u kakvoj se kretao i u svojoj domovini. U tom pogledu njegova sudbina nije bila

⁴⁵ Isto, 108–109.

nimalo neobična. Usprkos traumatičnim ratnim iskustvima i teškom početku u novoj sredini, uspješno se uspio orijentirati i postepeno integrisati u veliki broj drugih izbjeglica iz Bosne i Hercegovine i iz drugih zemalja s prostora bivše Jugoslavije, od intelektualaca koji se kreću u univerzitetskom i umjetničkom svijetu, pa do ugostitelja i trgovaca.

Naravno, raspad domovine i njegove posljedice su i kod Rehnicera produbljivali osjećaj diskontinuiteta s prošlošću i otežavali razumijevanje sa znatnim brojem nekadašnjih zemljaka: “Naime, činjenica da živim kao emigrant, i da ću verovatno tako dočekati i kraj života, u suštini me ne uzbuđuje preterano. I tokom dosadašnjeg života sam se često nalazio u položaju stranca, koji je izložen na milost i (češće) nemilost samovolji različitih činovnika. Čini mi se da u tom pogledu postoje samo minimalne, praktično zanemarive razlike između ponašanja birokrata u Tunisu i Švicarskoj gde sam svojevremeno proveo po nekoliko godina i Čehoslovačke, odnosno Češke Republike, gde sada živim. Mnogo bolnije nego teškoće u komuniciranju sa tim birokratama pogađaju me problemi oko uspostavljanja dijaloga sa ljudima istog maternjeg jezika.”⁴⁶

Raymond Rehnicer je u emigraciji očito postao svjestan da domovina kakvu je imao: Jugoslavija, Bosna i Hercegovina i grad Sarajevo više ne postoje i nikada više neće postojati u svom predratnom obliku. U svoju nekadašnju domovinu, u pravom smislu te riječi se, dakle, više nije ni mogao vratiti. Međutim, bio je sposoban da identifikuje i uopšti određene elemente svog nekadašnjeg identiteta i životnog stila i da ih pretvori – iz konkretnih, lokalnih i nacionalnih specifičnosti – u nešto univerzalno, u iskustvo i identitet koji je mogao sačuvati i u egzilu. “Iako nisam tamo rođen, čak i u sadašnjem, verovatno doživotnom egzilu, uvek ću se osećati i građaninom Sarajeva pored toga što sada svoj identitet čvrsto vezujem za Prag i za srednju Evropu u geografskom smislu tog pojma (...) Sasvim tipična stara srednjoevropska mešavina naroda, kultura i vera (ali i mnogih praznovjerja) – koja je u međuvremenu gotovo sasvim iščezla iz gradova srednje Evrope u Sarajevu je još uvijek sasvim dobro, čak vrlo živahno funkcionisala. Bogatstvo razlika davalo je mogućnost mladom čoveku da se oseti istovremeno blizak kulturi Srednje Evrope, Mediterana i Bliskog Istoka. O multikulturalnosti uopšte nismo razmišljali, jednostavno smo je prihvatili i živeli u njoj (...) Sama činjenica da svoj identitet ne zasnivam na životu u zatvorenoj grupi vlastitih saplemenika, nego na zakorenjenosti u kulturnim tradicijama Bosne, severnog Sredozemlja i Srednje Evrope, omogućuje mi da sada u Pragu, odnosno u kosmopolitskom okruženju međunarodnih letova, multinacionalnih hotela i egzotičnih restorana,

⁴⁶ Rehnicer, *Nepodnošljiva jednostavnost moderniteta*, 57.

ostanem privržen svojim korenima.”⁴⁷ Rehnicer se dakle opirao o šire korijene svog identiteta, koji su prerastali samu Bosnu, pa i Jugoslaviju. Možda najbitniji u tom kontekstu je njegov odnos prema Srednjoj Evropi.

Debate o geografskim granicama i smislu pojma Srednja Evropa vodile su se tokom 20. vijeka bezbroj puta. Rehnicer se u svom djelu jednoznačno priklanjao historijskoj definiciji srednje Evrope poistovjećujući je sa Habsburškom carevi-
nom. Ulogu podunavske monarhije u BiH na prelomu 19. i 20. vijeka ocjenjivao je vrlo pozitivno: “(...) razumna politika ‘batine i mrkve’ kakvu su praktikovale austrougarske vlasti relativno brzo smirila početna nezadovoljstva i revolte. Za relativno kratko vreme je zanemarena provincija Otomanskog Carstva postala dinamični i ekonomski napredan deo Austro-Ugarskog Carstva. Znatna imigracija novih administrativnih i vojnih službenika, kao i velikog broja kvalifikovanih ljudi iz razvijenijih delova Carstva, u osetnoj meri obogatila je postojeću tradicionalnu multikulturalnu zajednicu. Mnogi rođeni Austrijanci, Česi i Jevreji Aškenazi ali i čitav niz predstavnika drugih naroda tadašnjeg mnogonacionalnog Carstva postali su integrisani članovi brzo rastućeg gradskog stanovništva Bosne i Hercegovine.”⁴⁸

Ujedno, otvoreno je žalio zbog toga što se nije uspjela formirati zajednička bosanska, zemaljska ili nacionalna svijest koja bi uspjela eliminirati primat vjerskog identiteta i spriječiti njegovo prerastanje u etnički identitet. U njegovom djelu eksplicitno se ne spominje Benjamin Kállay i njegov koncept bosanstva⁴⁹ odnosno zajedničkog identiteta sve tri vjerske skupine, koji je krajem 19. vijeka taj ugarski aristokrata kao najviši predstavnik habsburške carevine u BiH propagirao i aktivno nastojao da nametne “odozgo”. Rehnicerovi nazori su se često razvijali analogno sa smjerom u kojem se u BiH naročito u prvu četvrt vijeka nakon okupacije razvijala službena nacionalna politika Habsburške carevine.

⁴⁷ Isto, 156–157, 180.

⁴⁸ Isto, 28.

⁴⁹ U klasičnoj optici južnoslovenskih autora, koju je u pravilu prihvatila i većina čeških balkanista, Kalajev koncept bosanstva predstavljao je imperijalističku i kolonijalističku ideju koja zaslužuje osudu i koja je programski sprječavala prirodne aspiracije lokalnog stanovništva te kao takvu ju je kasnije s lica zemlje zbrisala logika nacionalne emancipacije južnoslovenskih naroda. Vidi npr. Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u BiH*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1987. Neke novije studije naprotiv ocjenjuju Kalajevu politiku sa većim uvažavanjem vremenskog konteksta i njegov koncept bosanstva ne vide kao neprijateljski prema južnoslovenskim narodima. Oni naprotiv naglašavaju Kalajevu zasluge u okviru austrougarske “civilizatorske misije”, vidi prije svega Robin Okey, “A Trio of Hungarian Balkanists: Béni Kállay, István Burián and Lajos Thallóczy in the Age of High Nationalism”, *The Slavonic and East European Review*, vol. 80, April 2002: nr 2, 234–266; Robin Okey, *Taming Balkan Nationalism. The Habsburg ‘Civilizing Mission’ in Bosnia, 1878–1918*, Oxford University Press, Oxford and New York, 2007.

“Mada je Bosna i Hercegovina ostala u svojim tradicionalnim granicama, komunistički upravljači, vođeni nekakvim političkim razlozima, vrlo brzo su energično odbili da podrže formiranje bosanske nacionalne kohezije, koja bi se zasnivala na relativnom multikulturalnom jedinstvu.”⁵⁰ To je rezultiralo “nacionalističkim separatizmom” koji je sistematski pomagao učvršćivanje specifične svijesti tri lokalne etničke skupine na račun zajedničke svijesti, dok na kraju nije stvorio pogodno tlo za izbijanje bratoubilačkog konflikta.

Habsburška a i posthabsburška Srednja Evropa je prisutna u autorovim razmišljanjima posvećenim Sarajevu i Pragu. Najočitija je valjda u tekstu o gradu Černivci u današnjoj zapadnoj Ukrajini, koji je prije 1918. bio glavni zemaljski grad austrijske Bukovine. “Naime, čisto fizički izgled starog gradskog centra podsetio me je na mnoge drage mi srednjoevropske gradove, pa i na Sarajevo. Mnoge ulice i trгови još uvijek imaju staro austrougarsko popločanje i oivičeni su jednako tipičnim drvoredima. Krasne stare zgrade ističu već prilično oronule fasade poznatih stilova od neoklasicizma i eklektike, preko secesije obogaćene tradicionalnim lokalnim dekorativnim elementima, do stroge jednostavnosti moderne i ranog funkcionalizma. Da te nekad krasne fasade nisu oronule i beskrajno zapuštene, čovek bi teško poverovao da se nalazi tako daleko na istok od jezgra bivše monarhije.”⁵¹ Tradiciju iščezle srednjoevropske carevine simboliziralo je prije svega sjedište univerziteta izgrađeno 70-ih godina 19. vijeka po projektu češkog arhitekta:⁵² “(...) što je moglo da postane uzor jedne nove, autentične graditeljske tradicije tog podneblja. Stvari su se razvijale drugim smerom, i mnogi sjajni gradovi nekadašnje monarhije našli su se u stegama novih nacionalnih država, koje nimalo nisu marile za negovanje tradicija vezanih za bilo kakvu multikulturalnost. Posebno se na udaru našlo sve ono što je podsećalo na austrougarsku ‘tamnicu naroda’ kako su novi vlastodršci običavali da žigošu bivši režim, mada su sami daleko manje marili za kulturnu samosvojnost i identitet manjinskih naroda nego što je to bio slučaj sa prethodnim okupatorima.”⁵³

Rehnicer napominje da ne želi da s nostalgijom pisati o nekadašnjoj monarhiji koju on nije ni doživio i u kojoj vjerovatno život njenih podanika nije bio lak. “Jedino za čime žalim je njena očita sposobnost da se odupre barem u meri politički mogućeg – apsolutnoj prevagi uniformizujućeg nacionalizma nad čuvanjem

⁵⁰ Rehnicer, *Nepodnošljiva jednostavnost moderniteta*, 28.

⁵¹ Isto, 166.

⁵² To je bio arhitekt Josef Hlávka. Kompleks univerziteta je 2011. bio zapisan na spisak svjetskog kulturnog naslijeđa UNESCO-a.

⁵³ Rehnicer, *Nepodnošljiva jednostavnost moderniteta*, 167.

i negovanjem raznovrsnosti.”⁵⁴ Naravno, fizički izgled grada Černivci – koji svjedoči o nekadašnjoj živopisnosti i kulturnom usponu udaljene provincije iščezlog srednjoevropskog carstva uporedio je sa današnjom, takoreći potpunom nacionalnom homogenizacijom popraćenom fizičkim ispoljavanjima propadanja grada tokom 20. vijeka, tokom kojeg se tu izredalo nekoliko različitih režima i država.

Sasvim je očito to da su Rehnicerova razmišljanja o Habsburškoj carevini povezana sa njegovim viđenjem Jugoslavije, zemlje u kojoj je proživio većinu života u multikulturalnom suživotu ispoljavanom u mnogim oblicima kao sasvim normalan dio svakodnevnog života, da bi na kraju bio svjedok njenog nasilnog razaranja i zamjenjivanja novom stvarnošću etnički homogenijih, nacionalističkih država. Jugoslavija je tako bila nešto kao Rehnicerova Austro-Ugarska, a Bosna njegova Bukovina. “Upravo u Czernowitzi mi je postalo jasno da je srednjoevropska tradicija multikulturalne tolerancije jedna izuzetno krhka biljka, koja nikako ne podnosi silne vetrove nacionalne homogenizacije. Kao što je nepovratno iščezla nekadašnja multikulturalnost te još uvijek sjajne, mada prilično ofucane prestonice Bukovine, sasvim je sigurno da Sarajevo zadugo neće biti grad u kojem se srednjoevropski mešanac sa mojim porodičnim stablom (i osećanjem identiteta) može osećati kao kod kuće.”⁵⁵ U tom smislu možemo vidjeti određenu analogiju između postjugoslovenskog egzilanta Rehnicea i njegove tuge za nekadašnjom širom, multikulturalnom domovinom, s onom tugom koja nam je poznata iz tekstova nekih posthabsburških autora koji su stvarali nakon 1918. god. – kao što je npr. bio Joseph Roth.

Raymond Rehnicer se nije namjeravao vratiti u Sarajevo ni nakon završetka rata krajem 1995. godine. Dejtonski mir je smatrao nepravednim rješenjem za praktično legitimiziranje rezultata rata i etničkog čišćenja. Bosnu i Hercegovinu je doduše i nakon toga posjetio, međutim, samo se uvjerio u to da zemlja koju je poznao postoji još samo po imenu. U njegovim tekstovima iz posljednjeg perioda života se očituje nastojanje da uopšti sopstveno, bosansko i jugoslaven-sko iskustvo. To što se dogodilo u Sarajevu ili npr. u etnički očišćenom Kozarcu, kojem je posvetio jedan od posljednjih eseja, nije izolovani lokalni fenomen već univerzalna lekcija i univerzalna opomena: do negativnog ispoljavanja modernosti i kolapsa multietničkog suživota u biti se može doći bilo kada i bilo gdje. Usprkos teškom iskustvu (bio je očiti svjedok smrti jednog multikulturalnog društva) Raymond Rehnicer je u praškoj emigraciji i prilikom redovnih odlazaka u Beč, gdje je također predavao, sa velikom znatiželjom i simpatijama pratio kako se u

⁵⁴ Isto, 167.

⁵⁵ Isto, 168.

tom dijelu Srednje Evrope, koji još uvijek nije zacijelio rane od Drugog svjetskog rata i poratnih egzodusa, od nedavnog pada željezne zavjese nezadrživo obnavlja suživot i rađa novi tip multikulturalnog društva. U posljednjim godinama svog života Rehnicer se u svojoj novoj domovini aktivno uključivao u taj proces i usprkos svom preranom odlasku ostavio je u češkoj sredini do danas vidljive tragove i kao urbanista i kao visokoškolski pedagog, esejista, humanitarni aktivist, interpretator aktuelnih zbivanja u bivšoj Jugoslaviji, a i kao požrtvovani i nezaboravni prijatelj kojeg se do danas sa neizmjernom ljubavlju sjećaju i nekadašnje izbjeglice i starosjedioci koje je sudbina spojila u postrevolucionarnom Pragu 90-ih godina.

Sa češkog preveo: Adin Ljuca

War, Identity and Exile in the Works of Raymond Rehnicer

Summary

The paper represents a discursive analysis of several recurrent topics in the texts of Raymond Rehnicer (1942-1998). In the spring of 1992, Rehnicer, professor of urbanism and architecture at the University of Sarajevo, found himself trapped in Grbavica, a quarter occupied by Bosnian Serb forces and cut from the rest of Sarajevo by frontlines. He managed to leave the city in the fall of that year in a convoy, composed of Jewish refugees and their family members of various nationalities. The convoy was organized by Rehnicer himself. He spent the rest of his life in exile in Prague, while also teaching at the University of Vienna. Rehnicer's literary oeuvre consists of two primarily essayistic books: *Grass and Elephants* (published in Czech and French in 1993), a combination of essays and a war diary, and a collection of essays and other texts entitled *The Unbearable Lightness of Modernity* (published posthumously in Czech in 1999 and Serbo-Croatian in 2004). The author focuses on Rehnicer's explanations of the causes of the war in Bosnia and Hercegovina (located primarily beyond the usual nationalism-centered explanations), elaborations of the perceived urban/rural and lowlander/highlander dichotomy, the evolution and role of Rehnicer's own Jewish identity after the outbreak of the war, his personal experience of exile and, finally, his meditations on Central Europe and multiculturalism.

(Translated by author)